

6 Wensbeelden, zelfbeelden en gepercipieerde bedreigingen

Pepijn van Houwelingen

Samenvatting

In dit hoofdstuk¹ analyseerden we wensbeelden en zelfbeelden van Nederlanders. Ook keken we naar gepercipieerde bedreigingen. Nederlanders zouden graag willen dat bescheidenheid, elegantie en zelfbeheersing wat meer typerend voor Nederlanders zouden worden, en ze vinden coffeeshops, klagen en achterkamertjespolitiek daarentegen juist meer typerend voor Nederland dan dat ze zich met deze zaken verbonden voelen. Vrijheden, democratie, sociale voorzieningen, welvaart, landschap en veiligheid worden vaak als positieve kenmerken van Nederland genoemd, terwijl ‘de politiek’, (omgang met) mensen met een migratieachtergrond, bureaucratie, en Nederland als druk en vol land vaak als negatieve kenmerken van Nederland worden opgeschreven. Vrijheden, democratie, tolerantie en (goede) sociale voorzieningen zijn kenmerken waarvan men hoopt dat ze over 50 jaar (ook nog) typerend zullen zijn voor Nederland. Tegelijkertijd maakt men zich, denkend aan de Nederlandse identiteit, het meest zorgen over polarisering, islamisering en bureaucratisering, en ziet men intolerantie en discriminatie graag uit Nederland verdwijnen. Een heel ruime meerderheid van ongeveer 90% zou het (heel) erg vinden als in de toekomst de vrijheid van meningsuiting onder druk komt te staan, Nederland geen zelfstandig land meer zou zijn of geen democratie meer zou hebben.

6.1 Inleiding

Discussies en debatten over ‘wie wij Nederlanders zijn’ gaan vaak ook – of misschien wel juist en vooral – over de vraag ‘wie we willen zijn’. Want wie we zijn en wie we willen zijn, dat is niet per se hetzelfde. Toch worden ‘is’ en ‘ought’ in discussies over nationale identiteit regelmatig door elkaar gehaald, want het is natuurlijk fijn als het karakter van het land waarin men leeft is zoals men wil dat het is. Mensen hebben onbewust of bewust een ideaalplaatje van Nederland en zijn inwoners, maar dat hoeft niet in overeenstemming te zijn met de werkelijkheid. Kortom, wensbeeld en zelfbeeld lopen niet noodzakelijkerwijs parallel. Hoofdstuk 5 gaat in op wat respondenten typerend vinden voor Nederland en wat mensen belangrijk vinden voor hun gevoelens van verbondenheid met Nederland. In dit hoofdstuk gaan we nader in op ons huidige zelfbeeld. Dat doen we door de verschijscore te bekijken voor wat men typerend vindt en wat men belangrijk vindt voor verbondenheid, maar ook door te kijken welke antwoorden mensen geven op open vragen over bedreigingen en mogelijke versterkingen van een nationale identiteit.

6.2 Verschillen tussen typerend en verbondenheid

In een eerdere versie van de SCP-enquête ‘Denkend aan Nederland’ (DAN) hebben we mensen in Nederland gevraagd hoe typerend ze 180 verschillende aspecten van Nederland vonden en hoe verbonden ze zich ermee voelden, waarbij we exact dezelfde antwoordcategorieën hebben gebruikt (zie de onderzoeksverantwoording in hoofdstuk 18).² Dit stelt ons in staat de antwoorden die zijn gegeven bij de cognitieve ‘is’-vraag (‘typerend’) en bij de meer affectieve ‘ought’-vraag (‘verbonden’) goed met elkaar te vergelijken. Zoals verwacht blijken de antwoorden op beide vragen erg sterk met elkaar te correleren voor deze 180 aspecten. Maar we zien ook een aantal opmerkelijke verschillen, dat wil zeggen kenmerken van Nederland waarmee respondenten zich gemiddeld meer *verbonden* voelen dan dat ze het als *typerend* zien, en omgekeerd kenmerken die men eerder als typerend voor Nederland ziet dan dat men zich ermee verbonden voelt. De eerste categorie kenmerken zou men kunnen omschrijven als een soort collectieve ambitie of verzuchting: ‘Waren we dit maar...’ De tweede categorie wordt weliswaar als (deels) typerend voor Nederland gezien, maar men voelt zich er weinig (of in ieder geval minder) mee verbonden en schaamt zich er misschien zelfs een beetje voor: ‘Helaas hoort dit ook bij ons...’

Er is een sterk positief verband tussen datgene wat mensen typisch Nederlands vinden en datgene waarmee ze zich als Nederlander verbonden voelen. Een hogere score op ‘typerend’ gaat over het algemeen samen met een hogere score op ‘verbondenheid’ (de correlatie is 0,83). Bovendien bedraagt het absolute verschil in gemiddelde scores voor ‘typerend’ en ‘verbonden’ voor slechts 25 van de in totaal 180 aspecten meer dan 1 punt (op een schaal van 1 tot 5). Toch zijn er wel degelijk verschillen, en deze verschillen kunnen spanningen geven. Zodra Nederland niet is wat men wil dat het is (of tenminste waarmee men zich verbonden voelt of kan voelen) moet er immers misschien iets veranderen: Nederland moet worden zoals men wil dat het is. Typisch Nederlandse kenmerken waarmee men zich verbonden voelt, moeten bijvoorbeeld worden versterkt of verdedigd tegen bedreigingen die als niet-Nederlands worden gezien. Anderzijds kunnen er ook typisch Nederlandse kenmerken zijn waarmee men zich juist niet verbonden voelt en waar men dus graag vanaf zou willen. Ook dan is Nederland dus niet wat men zou willen dat het is.

Tabel 6.1 geeft aan welke items naar voren komen als het verschil wordt gemeten tussen de score op typerend en de score op verbondenheid. De linkerkolom geeft weer welke tien items hogere scores op verbondenheid dan op typerend. De rechterkolom doet datzelfde, maar dan voor de items waarvan de ‘typerend’-score hoger is dan de ‘verbondenheid’-score. Bijvoorbeeld: een respondent voelt zich verbonden met zijn eigen familiegeschiedenis, maar ziet dat niet tegelijkertijd ook als typerend voor Nederland, en daardoor ontstaat er een verschil in de score op typerend en verbondenheid. En Nederlanders die niet in Friesland wonen, kunnen de Friese taal als typerend voor Nederland ervaren zonder zich er zelf (als niet-Fries) mee verbonden te voelen.

Tabel 6.1

Verbonden versus typerend^a

meer verbonden ('ought') dan typerend ('is')	meer typerend ('is') dan verbonden ('ought')
zelfbeheersing	coffeeshops
bescheidenheid	klagen
elegantie	achterkamertjespolitiek
vreedzaamheid	de NSB
netheid	de bureaucratie
de eigen familiegeschiedenis	Gay Pride Amsterdam
ruimdenkendheid	betweterig zijn
gedegenheid	botheid
tolerantie	de Friese taal
een nuchtere, praktische houding	klompen

- a De vraagstelling luidde: 'Denkend aan Nederland, vindt u het onderstaande typerend?' en 'Denkend aan Nederland, voelt u zich hiermee verbonden?' Antwoorden konden worden gegeven op een schaal van 1 ('nee, helemaal niet') tot 5 ('ja, heel erg'). De rangorde in deze tabel is gebaseerd op het gemiddelde. Het aantal respondenten varieert tussen de 1065 en 1354.

Bron: pilot vragenlijst panel I&O Research (SCP)

Het resultaat in tabel 6.1 is weinig verrassend. Respondenten schrijven positieve eigenschappen graag toe aan henzelf, en negatieve eigenschappen juist niet. Zelfbeheersing, bescheidenheid en elegantie zijn waarschijnlijk voorbeelden van kenmerken die mensen niet zozeer als typerend voor Nederland zien, maar waar men zich wel (meer) verbonden mee voelt. Met andere woorden: het zijn kenmerken die vooral uitdrukken wie de respondenten zouden willen zijn in plaats van dat ze iets zeggen over het Nederlandse zelfbeeld: wie 'we' denken te zijn. Dit zijn dus overwegend kenmerken van Nederland waarvan mensen in Nederland vermoedelijk relatief snel geneigd zijn te denken: 'Waren we dit maar (wat meer).'

Het verschil tussen verbonden en typerend heeft te maken met wensdenken. Positieve eigenschappen schrijven we graag aan onszelf toe, en negatieve juist niet. Het lijstje in de linkerkolom van tabel 6.1 geeft aan welke tien items hoog scoren op dat wensenlijstje. Opvallend genoeg staat ook 'tolerantie' in dat rijtje. Weliswaar voelen Nederlanders zich affectief met tolerantie verbonden, maar zien ze tolerantie aanzienlijk minder vaak (cognitief) als een typerend kenmerk van Nederland. Dit resultaat is in lijn met lopend onderzoek van het SCP en wat Nederlanders in het buitenland is gaan opvallen aan Nederland ('we zijn minder tolerant dan we denken', zie hoofdstuk 11). In de laatste kwartaalberichten van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) valt bovendien op dat de 'teloorgang van verdraagzaamheid' een van de meestgenoemde redenen is waarom het 'de verkeerde kant op gaat met Nederland'.

De rechterkolom in tabel 6.1 is de lijst met items die naar voren komen wanneer we het verschil bekijken tussen de score op 'typerend' en 'verbondenheid'. Een positief verschil tussen typerend en verbonden heeft te maken met negatieve zelfbeelden. De lijst wordt

aangevoerd door coffeeshops en klagen. Ook achterkamertjespolitiek en bureaucratie (zie § 6.4, over gepercipieerde bedreigingen) staan in dit lijstje. Dit zijn dus overwegend kenmerken van Nederland waarvan Nederlanders relatief snel geneigd zijn te denken: ‘Helaas hoort dit ook bij ons.’

Voordat we nader ingaan op de toekomstwensen en -verwachtingen van mensen in Nederland, en welke kenmerken van ons land men graag wil behouden of juist graag ziet verdwijnen, kijken we eerst op basis van de resultaten van de DAN-enquête welke positieve en negatieve gevoelens Nederlanders zelf aangeven bij Nederland te hebben.

6.3 Positieve en negatieve gevoelens bij Nederland ontrafeld

Het nationale zelfbeeld is vaak emotioneel beladen en het denken erover doorspekt met wensbeelden en zelfbeelden, dus met oordelen over wat wenselijk wordt geacht en hoe het zou moeten zijn of wat juist niet wenselijk is (en dus afkeurenswaardig). Tabel 6.1 gaf een indruk op basis van de items die waren opgenomen in de (pilot)enquête (zie hoofdstuk 18). In aanvulling daarop hebben we in de DAN-enquête enkele open (trefwoord)vragen gesteld. Deze vragen hebben allereerst betrekking op kenmerken van Nederland waarbij men positieve respectievelijk negatieve gevoelens heeft. In het verlengde daarvan hebben we gevraagd naar aspecten van Nederland waarvan men hoopt dat ze over 50 jaar nog kenmerkend zullen zijn, respectievelijk aspecten die men liever vandaag nog zou zien verdwijnen uit Nederland. Deze zullen we aan het eind van dit hoofdstuk beschrijven. We beginnen met kenmerken waarover men positief gestemd is. Die staan genoemd in tabel 6.2. De procedure die we hebben gevolgd om de antwoorden op deze open vragen te coderen en te ordenen, staat beschreven in kader 6.1.

Kader 6.1 Analyse van de antwoorden op de trefwoordvragen

In de DAN-enquête zitten de volgende vier trefwoordvragen, waarbij de respondent steeds maximaal vijf trefwoorden kon opschrijven:

- Als u denkt aan Nederland, bij welke kenmerken of zaken hebt u dan positieve gevoelens?
- Als u denkt aan Nederland, bij welke kenmerken of zaken hebt u dan negatieve gevoelens?
- Wat hoopt u dat er over 50 jaar herkenbaar is voor Nederland?
- Wat zou u liever vandaag nog zien verdwijnen uit Nederland?

De antwoorden op de trefwoordvragen zijn geanalyseerd met Wordstat. Deze software kan automatisch de frequentie van (veelgenoemde) trefwoorden weergeven. Zo is snel inzichtelijk welke woorden vaak voorkomen. Op basis van meestgenoemde trefwoorden zijn vervolgens codeercategorieën gemaakt die samen met de onderliggende trefwoorden het ‘woordenboek’ vormen waarmee in Wordstat automatisch analyses kunnen worden uitgevoerd. Daarbij hebben we ook gekeken naar variaties van het kernwoord (bv. enkelvoud en meervoud), synoniemen, spelfouten en andere trefwoorden die binnen dezelfde categorie vallen. Zo werden bijvoorbeeld antwoorden als ‘tolerant’ en ‘tolerantie’ samen in één categorie geplaatst. Vervolgens zijn woorden die inhoudelijk bij elkaar horen gecodeerd onder één codeercategorie. Een voorbeeld is de codeercategorie ‘landschap’, waaronder trefwoorden zoals ‘rivieren’, ‘weilanden’ en ‘grachten’ geplaatst zijn.

Voor de positieve kenmerken dekt het woordenboek 60% van de woorden die zijn opgeschreven, en zijn 90% van de respondenten, op basis van ten minste één trefwoord, gecodeerd. Voor de negatieve kenmerken is het dekkingspercentage 38% voor de opgeschreven woorden en is 84% van de respondenten op basis van ten minste één trefwoord gecodeerd. Voor de 'herkenbaar over 50 jaar'-vraag zijn deze percentages respectievelijk 43% en 85% en voor de 'vandaag verdwijnen'-vraag 36% en 83%.

De volgende analysestap was het doornemen van de woordenboeken en de gemaakte beslissingen met een tweede codeur. Deze tweede codeur heeft kritisch naar de gemaakte beslissingen gekeken en na overleg zijn de uiteindelijke woordenboeken tot stand gekomen. De categorie '(omgang met) mensen met een migratieachtergrond' uit het codeboek voor de 'negatieve kenmerken'-vraag is handmatig gecodeerd, omdat binnen deze vraag verschillende soorten antwoorden gegeven werden. Sommigen vonden 'mensen met een migratieachtergrond' een negatief kenmerk van Nederland, terwijl anderen juist de (intolerante) wijze waarop deze groep wordt behandeld als een negatief kenmerk van Nederland zien. Voor een goede weergave van de daadwerkelijke verdeling van antwoorden tussen deze twee soorten antwoorden is deze categorie daarom apart geprint en handmatig gecodeerd op betekenis.

Ten slotte is na het maken van de codeercategorieën (wederom in overleg) besloten welke overkoepelde thema's de data goed weergeven. Zo zijn bijvoorbeeld de codeercategorieën 'gezondheidszorg', 'onderwijs', 'verzorgingsstaat' en 'pensioen en uitkeringen' samengevoegd onder het thema 'sociale voorzieningen'.

Wat Nederlanders waarderen aan Nederland (in hun eigen woorden)

Tabel 6.2 vat de resultaten van de analyse van de antwoorden op de open vraag naar positieve kenmerken van Nederland samen. De categorieën in tabel 6.2 staan geordend van meest voorkomend naar minst voorkomend. Voor elk onderwerp rapporteren we de fractie van het aantal respondenten dat een woord gebruikt dat in deze categorie valt.

We maken bovendien een uitsplitsing naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. De in tabel 6.2 genoemde percentages bij de afzonderlijke trefwoordcategorieën (bv. 'vrijheden', 'democratie' en 'gelijke rechten', opgeteld 45%) tellen doorgaans samen op tot iets meer dan het percentage dat het bijbehorende algemene onderwerp (in dit geval 'vrijheden en democratie', 38%) noemt, omdat respondenten meerdere trefwoordcategorieën binnen een en hetzelfde onderwerp konden opschrijven.

Als Nederlanders in hun eigen woorden mogen omschrijven wat zij waarderen aan Nederland, dan blijkt de categorie 'vrijheid en democratie' het meest genoemd te worden (38%). Vooral 'vrijheden' (32%) worden vaak genoemd, zoals geloofsvrijheid, persvrijheid en vrijheid van geaardheid. Na vrijheid in het algemeen wordt vrijheid van meningsuiting het meest opgeschreven (door iets meer dan 5% van alle respondenten). Ongeveer een op de tien Nederlanders zegt positieve gevoelens te hebben bij de democratie. Hierbij wordt ook het rechtssysteem en de grondwet genoemd.

Opvallend vaak wordt, in navolging van wat in hoofdstuk 5 wordt geconstateerd (en in hoofdstuk 13 nader wordt beschrijven), het landschap genoemd als iets waar men positieve gevoelens bij heeft. Bijna een op de vijf mensen noemt hierbij iets zoals polders, rivierlandschappen, dijken, bloemenvelden en weilanden. Vaak wordt er een landschapkenmerk genoemd waarbij water een grote rol speelt: grachten, bruggen en deltawerken.

Nederland wordt genoemd als een land dat goed georganiseerd is. Nederlanders ervaren onder andere de zorg (13%), het onderwijs (6%), en in mindere mate uitkeringen en het pensioenstelsel (3%) als positief. Verder heeft ongeveer een op de zeven Nederlanders positieve gevoelens bij de verzorgingsstaat. ‘Sociale voorzieningen’ worden (in verschillende varianten) door iets meer dan een op de vier Nederlanders genoemd en zijn daarmee, na ‘vrijheden en democratie’, het belangrijkste positieve kenmerk van Nederland. Bijna een op de vier respondenten noemt een of meer waarden of verwijst naar de mentaliteit van Nederlanders, met op de eerste plaats ‘gezelligheid’, op de voet gevolgd door ‘tolerantie’. Ook ‘saamhorigheid en zorgzaamheid’, ‘hardwerkend en innovatief’, ‘direct en nuchter zijn’ worden relatief vaak genoemd.

Nederland wordt gezien als een economisch en politiek stabiel land, een land dat veilig is en waar vrede heerst (15% van alle respondenten). Een op de tien Nederlanders noemt iets op het gebied van taal, tradities en symbolen, zoals het koningshuis, (Nederlands) eten en nationale feestdagen. ‘Het oranjegevoel’ wordt verder niet toegelicht, dus dit kan duiden op de oranjegekte rondom bijvoorbeeld het Nederlands elftal, maar dit kan ook slaan op het koningshuis en Koningsdag. Verder vinden we ‘fietsen’ terug: 2% noemt dit als een positief kenmerk van Nederland.

Ten slotte wordt ook de infrastructuur, het wegennet, en in mindere mate het openbaar vervoer genoemd als een positief kenmerk (5%) en 4% ziet Nederland als een schoon en milieuvriendelijk land. Onder aan de lijst zien we dat 2% de politiek in Nederland ervaart als positief. Hierbij wordt genoemd dat de politiek corruptievrij en betrouwbaar is.

Over het algemeen zien we weinig verschillen tussen mannen en vrouwen, behalve dat vrouwen vaker landschap en tradities en symbolen noemen, en minder vaak verwijzen naar welvaart of economie. Ouderen noemen de welvaart minder vaak als positief kenmerk, net zoals tradities en symbolen. Hogeropgeleiden geven in het algemeen antwoorden die de helft langer zijn (in aantal karakters) dan lageropgeleiden, en daarmee hebben ze dus een grotere kans in een of meer van de codeercategorieën terecht te komen. Ook als we hiermee rekening houden, zijn hogeropgeleiden vaker positief over de welvarendheid in Nederland en geven ze eerder te kennen blij te zijn dat Nederland zo goed georganiseerd is, terwijl lageropgeleiden (relatief) vaker aangeven positieve gevoelens te hebben bij Nederlandse tradities en symbolen.

Tabel 6.2

Genoemde positieve kenmerken van Nederland op de open vraag: 'Als u denkt aan Nederland, bij welke kenmerken of zaken hebt u dan positieve gevoelens? Kunt u deze kenmerken of zaken in één of enkele trefwoorden omschrijven?', bevolking van 16 jaar en ouder, 2018 (in procenten)

	geslacht			leeftijdsgroep			opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog
vrijheden en democratie	38	39	38	32	42	38	31	39	44
vrijheden	32	33	33	27	36	32	27	34	37
democratie	11	12	10	7	11	12	7	11	13
gelijke rechten	2	2	2	3	2	1	1	1	3
sociale voorzieningen	27	26	30	30	27	28	23	25	33
verzorgingsstaat	14	14	14	12	15	14	10	13	18
gezondheidszorg	13	11	14	13	12	14	12	11	15
onderwijs	6	4	7	11	4	4	4	5	7
uitkeringen en pensioen	3	3	3	3	2	3	2	3	3
waarden en mentaliteit	24	25	26	28	24	24	18	25	30
gezellig en fijn	11	9	13	14	10	12	9	12	12
tolerantie	8	9	8	7	10	8	6	8	11
saamhorigheid en zorgzaamheid	4	4	4	5	3	4	3	4	4
hardwerkend en innovatief	3	4	2	4	3	2	1	3	4
directheid en nuchterheid	3	2	3	4	3	2	1	2	4
welverend	24	29	21	28	27	19	17	23	32
landschap	18	14	21	18	20	15	14	18	21
veiligheid	15	16	15	14	15	16	11	16	18
tradities en symbolen	10	7	13	17	10	5	9	11	11
koningshuis	3	2	4	3	3	3	3	3	3
eten	3	2	4	7	2	1	3	3	3
nationale (feest)dagen	2	1	3	3	2	1	2	2	2
fietsen	2	1	3	3	2	1	1	2	2
oranjegevoel	1	1	1	2	1	0	1	1	1
Nederlandse taal	1	1	1	2	1	0	1	1	1
goed georganiseerd	7	7	7	7	8	6	4	6	11
het weer	6	5	6	4	7	5	4	6	7
geboorteland en aanwezigheid van familie	6	4	7	7	6	5	5	6	6
infrastructuur en openbaar vervoer	5	6	4	9	4	4	3	5	6
multicultureel en divers	5	4	5	7	5	3	3	5	5
geschiedenis en kunst	4	4	4	7	4	3	2	3	6
milieu en schone omgeving	4	4	4	4	4	4	2	3	6
sport	3	4	3	5	3	2	3	3	3
de politiek	2	2	1	2	2	2	1	1	3
buurt en regio	1	1	1	1	1	2	1	2	1

Tabel 6.2

(Vervolg)

	geslacht			leeftijdsgroep			opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog
gemiddelde antwoordlengte (in karakters)	33	31	34	32	32	36	26	32	39

Bron: SCP, DAN'18

Tot zover de positieve kenmerken. Het resultaat van wat de respondenten als negatief beoordelen in wat Nederland kenmerkt, is te vinden in tabel 6.3. We hebben dezelfde procedure gevolgd zoals beschreven in kader 6.1. Het overzicht in tabel 6.3 lijkt erg veel op de resultaten die elk kwartaal in het COB worden beschreven. Boven aan de lijst van negatieve kenmerken vinden we 'de' politiek: 17% van de Nederlanders noemt hier iets over als hun wordt gevraagd waar ze, denkend aan Nederland, negatieve gevoelens over hebben. Mensen zijn over verschillende aspecten van de politiek ontevreden. Allereerst komt naar voren dat een deel van de respondenten negatief is over het huidige kabinet. Daarnaast hebben sommigen geen vertrouwen in de politiek en volgens anderen is er sprake van achterkamertjespolitiek en corruptie. Verder laten mensen zich negatief uit over het overheidsbeleid en de bezuinigingen op diverse terreinen. Als laatste wordt er ook negatief gesproken over de hoeveelheid partijen die Nederland kent: te veel versnippering en versplintering.

Politiek-inhoudelijk wordt er negatief gesproken over het opkomende populisme en de polarisatie in de samenleving. De maatschappij en het politieke debat zijn verhard, en het verschil tussen links en rechts is volgens sommigen groter geworden. Bemoeizucht en betutteling door de overheid is een andere bron van irritatie. Dit lijkt het spiegelbeeld te zijn van het gevoel dat 'Nederland zo goed georganiseerd is' (tabel 6.2). Bijna een op de tien respondenten zegt hier iets over, bijvoorbeeld dat Nederland te veel regels heeft en dat we aan regelzucht lijden.

Opgemerkt moet worden dat de categorie 'mensen met een migratieachtergrond' – genoemd door een op de zeven Nederlanders als iets waarover men negatieve gevoelens heeft – op te delen is in twee groepen. Veruit de grootste groep, ongeveer driekwart van deze specifieke codeercategorie, blijkt negatieve gevoelens te hebben bij mensen met een migratieachtergrond ('allochtonen', 'vluchtelingen', 'asielzoekers' of 'buitenlanders'). Er wordt bijvoorbeeld gesteld dat Nederland te vol is en dat het vluchtelingen- en asielbeleid te soepel is. Daarnaast wordt regelmatig opgemerkt dat de integratie mislukt is. Anderzijds is er een kleinere groep (7%) binnen deze codeercategorie te onderscheiden die juist de negatieve houding tegenover mensen met een migratieachtergrond als problematisch ervaart (en ten slotte is er nog een kleine groep die als 'neutraal' kan worden gezien en bijvoorbeeld vindt dat 'het asielbeleid beter kan').

Onveiligheid zien we terugkomen in de top vijf. Criminaliteit wordt veel genoemd. Dan gaat het om criminaliteit in het algemeen, en meer specifiek over onder andere diefstal,

vandalisme en fraude. Daarnaast ervaren mensen (een toename van) geweld en agressie, in het bijzonder zinloos geweld. Verder voelen mensen zich onveilig door de dreiging van terreur en de verhoogde kans op aanslagen. 13% vindt dat Nederland intolerant is geworden en ziet dit samen met onverdraagzaamheid en discriminatie als een probleem. Sommige mensen noemen specifiek intolerantie tegenover mensen met een andere geaardheid en mensen met een migratieachtergrond. Aan de andere kant zien we ook in de tabel dat 2% Nederland juist té tolerant vindt en zichzelf daarmee verloochent.

Daarnaast laat een op de tien respondenten zich negatief uit over de sociale voorzieningen. Men is ontevreden over bezuinigingen in de zorg en het onderwijs en de daardoor stijgende kosten. Specifiek wordt in dit verband gesproken over de achteruitgang in de ouderenzorg. Sommigen zijn ontevreden over de verhoging van de pensioenleeftijd. Anderen hebben het gevoel dat er misbruik wordt gemaakt van het sociale vangnet en de beschikbare uitkeringen.

In totaal geeft negen procent aan Nederland te ervaren als vol en druk; iets wat ook Nederlandse expats in het buitenland erg opvalt (zie hoofdstuk 11). Mensen ervaren daarnaast ruimtegebrek. Een relatief redelijk vaak genoemd negatief kenmerk is de drukte op de weg. Vijf procent ergert zich aan asociaal gedrag in Nederland (genoemde termen zijn vaak: arrogant, lomp en hufferigheid). Daarnaast noemen mensen regelmatig egoïsme. Sommigen spreken zelfs van een algehele verloedering van de maatschappij. Naast asociaal gedrag en het 'dikke ik' klagen Nederlanders ook over het klagen zelf: we zijn te ontevreden en klagen te veel. Een of meer van deze negatieve kenmerken van het Nederlandse volkskarakter wordt door bijna een op de zeven Nederlanders opgeschreven.

Zo'n zeven procent ervaart een verlies van Nederlandse cultuur en identiteit. Er wordt gesproken over de afbraak van de Nederlandse taal en het aantasten van Nederlandse tradities. Een subcategorie hierbij is de Zwarte Piet-discussie en het Sinterklaasfeest (zie ook hoofdstuk 12). Dit wordt specifiek een aantal keer genoemd; een deel noemt alleen de discussie, terwijl een aantal respondenten zegt dat zij Zwarte Piet willen behouden. Een aandeel van twee procent geeft aan de islam een negatief kenmerk van Nederland te vinden. Men spreekt over de islamisering van Nederland en bijvoorbeeld het bouwen van moskeeën. Onder aan de lijst vinden we de beïnvloeding van Nederland door het buitenland en bedrijven. Het gaat in deze antwoorden voornamelijk over de invloed en bemoeienis van de Europese Unie en de invloed van multinationals.

De antwoorden die werden gegeven bij de negatieve kenmerken (tabel 6.3) zijn gemiddeld iets langer dan voor de positieve kenmerken (tabel 6.2). Dit is een bekend verschijnsel dat we ook in het COB al jaren zien (Van Houwelingen 2011; Den Ridder et al. 2017): blijkbaar is het makkelijker te benoemen wat fout in plaats van wat goed gaat. We zien ook enkele opvallende verschillen tussen mannen en vrouwen. Mannen hebben vaker negatieve gevoelens bij de politiek en mensen met een migratieachtergrond, terwijl vrouwen eerder bij intolerantie, onveiligheid en het Nederlandse weer negatieve gevoelens hebben. Lageropgeleiden zeggen (relatief) vaak negatieve gevoelens te hebben bij de politiek, sociale voorzieningen, onveiligheid en mensen met een migratieachtergrond, terwijl hoger-

opgeleiden zich meer zorgen maken over intolerantie en discriminatie, polarisatie, de bureaucratie en Nederland al snel (te) vol en druk vinden.

Tabel 6.3

Genoemde negatieve kenmerken van Nederland op de open vraag: 'Als u denkt aan Nederland, bij welke kenmerken of zaken hebt u dan negatieve gevoelens? Kunt u deze kenmerken of zaken in één of enkele trefwoorden omschrijven?', bevolking van 16 jaar en ouder, 2018 (in procenten)

	geslacht			leeftijdsgroep			opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog
de politiek	17	19	15	17	16	18	18	17	16
(omgang met) mensen met een migratieachtergrond	14	16	13	13	14	14	15	16	12
waarden en mentaliteit	14	13	14	14	14	14	7	11	21
asociaal gedrag	5	6	5	4	5	6	4	4	8
klagen en ontevreden zijn	5	5	5	5	5	5	2	3	8
individualisering	3	2	3	2	3	2	1	2	4
stress en haast	1	1	2	2	2	1	1	2	2
onveiligheid	13	12	15	9	15	15	15	15	12
criminaliteit	10	10	11	6	11	12	12	11	9
geweld en agressie	2	1	3	2	3	1	2	3	2
angst voor terreur	2	2	2	1	2	2	2	2	2
intolerantie en discriminatie	13	12	15	16	14	9	7	13	17
intolerantie	7	5	8	6	8	6	3	6	10
discriminatie	7	7	7	11	7	4	5	8	8
sociale voorzieningen	10	9	12	10	10	11	11	11	10
gezondheidszorg(kosten)	7	5	8	5	7	8	7	7	6
onderwijs	2	1	3	4	1	1	1	2	2
pensioen en uitkeringen	2	3	2	2	2	2	3	2	2
verzorgingsstaat	1	1	1	0	1	1	1	1	1
bureaucratie	9	9	10	7	11	9	6	9	13
vol en druk	9	10	8	7	10	9	5	8	12
verliesgevoelens	7	8	7	5	9	7	6	7	8
islam	2	3	2	1	2	2	2	2	2
te tolerant	2	2	2	1	3	2	2	2	2
verlies identiteit	1	1	2	1	2	1	1	2	1
Zwarte Piet-discussie	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Invloed buitenland en bedrijven	1	2	1	1	1	2	1	1	2
het weer	7	5	8	13	6	3	4	6	9
belastingen	6	7	6	9	7	5	5	8	6
milieuvervuiling	6	6	7	4	6	8	5	5	9
infrastructuur	5	4	5	5	4	5	3	4	6
inkomensongelijkheid	4	4	4	2	4	6	3	4	5
polarisatie	4	5	3	4	4	3	1	4	6
rechtspraak	4	4	4	3	4	4	4	5	3

Tabel 6.3
(Vervolg)

	geslacht			leeftijdsgroep			opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog
stijging prijzen	3	3	4	5	4	2	3	4	3
populisme	3	4	3	4	3	3	1	3	5
drugs	2	2	2	2	2	3	2	2	2
huizenmarkt	2	2	2	2	2	2	2	2	2
economie en consumptie	1	1	1	2	1	1	1	1	1
politie	1	1	1	1	1	2	1	1	1
gaswinning	1	1	1	1	1	1	1	1	1
gemiddelde antwoordlengte (in karakters)	39	39	39	32	39	45	31	38	46

Bron: SCP, DAN'18

6.4 Gepercipieerde bedreigingen

Tot zover het heden; in deze paragraaf kijken we naar de toekomst. Welke ontwikkelingen worden gezien als versterkend en welke als bedreigend voor Nederland? We hebben hier in ons onderzoek op drie verschillende manieren naar gevraagd. Allereerst is in focusgroepen (zie hoofdstuk 18 voor details) besproken waar ‘kansen’ en waar ‘bedreigingen’ voor wat men belangrijk vindt voor Nederland worden gezien. Daarnaast hebben we respondenten in de DAN-enquête niet alleen gevraagd met behulp van enkele trefwoorden op te schrijven bij welke kenmerken of zaken ze positieve en negatieve gevoelens hebben als ze denken aan Nederland, maar ook wat men hoopt dat over 50 jaar nog steeds herkenbaar voor of juist verdwenen is uit Nederland. Ten slotte hebben we in een aantal gesloten vragen enkele (mogelijke) toekomstige ontwikkelingen geschetst met de vraag hoe erg/bedreigend of juist goed/versterkend men die voor Nederland zou vinden.

Uit de focusgroepgesprekken die we op vier plekken in Nederland (Assen, Den Bosch, Amsterdam en Enschede) met groepen burgers hebben gehouden, blijkt dat veel ontwikkelingen door sommigen als een kans en door anderen juist als een bedreiging worden ervaren voor de Nederlandse identiteit. Europeanisering, globalisering en migratie worden daarbij het meest genoemd; zowel als versterking én als bedreiging dus. Het contact met andere culturen in het algemeen en de islam in het bijzonder, alsmede samenwerking in Europees verband en je als land aanpassen aan internationale ontwikkelingen worden door sommigen als een sterk punt van Nederlandse identiteit ervaren, terwijl anderen juist bang zijn dat Nederland zichzelf hierdoor kwijtraakt en zich juist te veel aanpast en te tolerant is tegenover bijvoorbeeld andere culturen. De discussie tussen de respondenten in de groep met lageropgeleiden in Assen is illustratief:

- z: *Te veel openstaan, aanpassen. Soms sla je door. De identiteit verandert daardoor ook altijd. Kom ik toch weer op de Zwarte Piet-discussie, daar gaan we misschien te ver in.*

- 3: *Daarmee overleef je wel, met aanpassen.*
- 5: *Nederland is altijd van aanpassen, ik ken dat niet anders.*
- 3: *Goed aanpassen. Naar eer en geweten, goed in je achterhoofd houden dat je er zelf wel beter van wordt. In ieder geval niet minder.*

Kortom, dat Nederland zich zo goed weet aan te passen door de tijd heen wordt gezien als een sterk punt, maar dit aanpassen moet niet te ver gaan, want dan wordt het beschouwd als een bedreiging. Anderen denken niet zozeer in termen van bedreigingen of versterkingen, maar zien slechts veranderingen. De antwoorden van de deelnemers aan de focusgroep met hogeropgeleiden in Den Bosch zijn illustratief:

- 8: *Bij bedreiging denk ik er zijn dingen die zorgen dat er minder Nederlandse identiteit is, maar ik zie het niet als een bedreiging. Zoals meer communicatie. Meer Europa.*
- 4: *Het is een verandering. Niet een vooruitgang of een bedreiging. Een verandering.*

Deelnemers aan deze groep zien ook de islam in Nederland zowel als een bedreiging en als een kans:

- 3: *Ik zie de islam als een bedreiging.*
- 6: *Maar ook als een kans. Kennismaken met andere opvattingen.*

Een vergelijkbaar gemengd gevoel zagen we in de focusgroepen ook bij de meeste andere mogelijke bedreigingen en kansen. Digitalisering en sociale media bijvoorbeeld worden door de groep hogeropgeleiden in Amsterdam tegelijkertijd als de ‘grootste bedreiging’ maar ook als iets met veel ‘mooie aspecten’ gezien. De groep hogeropgeleiden in Assen vindt het referendum een kans, maar ziet tegelijkertijd het ‘doorschieten van de democratie’ als een bedreiging. Economische ongelijkheid en individualisering zijn wél ontwikkelingen die in de focusgroepen overwegend negatief worden geduid, vooral vanwege de mogelijke implicaties (spanningen, maatschappelijke onrust) die dit kan hebben.

Ook ‘verengelsing’ – dat wil zeggen het gebruik van Engelse in plaats van Nederlandse woorden – wordt voornamelijk als een bedreiging voor wat men belangrijk vindt voor Nederland opgevat. Dit is niet zo vreemd gezien het grote belang dat (zoals we zagen in hoofdstuk 5) wordt gehecht aan de Nederlandse taal als iets wat niet alleen het meest typisch is voor Nederland, maar waardoor men zich ook erg verbonden voelt met Nederland (Den Bosch, hogeropgeleiden):

- 6: *Wat me steeds meer stoort, dat ons Nederlandse taalgebruik steeds meer achteruitgaat. Dat het doorspekt is van Engelse termen.*
- 7: *Je hoort steeds die reclame met ‘in controle’. Dat is een anglicisme. Je hebt iets ónder controle!*

De hier weergegeven meningen uit de focusgroepgesprekken zijn slechts illustratief. We moeten voorzichtig zijn met de interpretatie, omdat het maar om een kleine groep mensen gaat. Om deze informatie over gepercipieerde bedreigingen aan te vullen, is de volgende

open vraag in de DAN-enquête opgenomen: ‘De wereld verandert. Nederland ook. Wat hoopt u dat er over 50 jaar herkenbaar is voor Nederland? Kunt u dit met een of enkele trefwoorden omschrijven?’ De antwoorden op deze vraag gebruiken we om op een rijtje te zetten wat Nederlanders, in hun eigen woorden, over 50 jaar nog steeds hopen te herkennen aan Nederland. En parallel aan de vraag wat ze hopen te behouden: wat hopen ze dat er verdwijnt?

Tabel 6.4 geeft de resultaten van de analyse van trefwoorden (zoals beschreven in kader 6.1) op de vraag wat men over 50 jaar nog hoopt te herkennen. De categorieën zijn geordend in volgorde van frequentie waarin ze genoemd zijn.

Tabel 6.4

Genoemde kenmerken van Nederland op de open vraag: ‘De wereld verandert. Nederland ook. Wat hoopt u dat er over 50 jaar herkenbaar is voor Nederland? Kunt u dit met een of enkele trefwoorden omschrijven?’, bevolking van 16 jaar en ouder, 2018 (in procenten)

	geslacht			leeftijdsgroep			opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog
vrijheden en democratie	37	37	39	34	40	38	31	36	45
vrijheid	29	28	30	25	32	28	23	28	35
democratie	11	12	11	6	13	14	8	11	15
gelijke rechten	7	5	9	11	6	6	5	7	9
waarden en mentaliteit	32	29	35	35	33	31	22	30	43
tolerantie	21	19	24	23	22	20	12	19	30
sociaal	9	7	10	8	8	9	7	8	10
ondernemend en innovatief	3	5	2	6	4	2	1	3	6
gezellig en fijn	3	2	4	4	3	2	2	3	3
directheid en nuchterheid	1	1	2	3	1	0	1	1	2
sociale voorzieningen	16	15	18	16	17	16	13	15	21
gezondheidszorg	9	7	10	7	9	10	8	8	10
verzorgingsstaat	6	6	6	6	7	5	4	6	9
onderwijs	3	2	5	5	3	3	3	3	5
uitkeringen en pensioen	2	2	2	1	2	1	2	2	2
tradities en symbolen	15	12	18	16	18	10	13	17	15
tradities	7	6	7	6	8	4	5	8	7
nationale (feest)dagen	4	2	5	5	5	1	3	5	3
eten	3	1	2	3	1	1	1	2	1
taal	3	2	3	2	3	3	2	3	3
het koningshuis	2	1	2	0	2	2	2	2	1
oranjegevoel	1	1	1	2	1	0	1	1	2
fietsen	1	1	1	2	1	0	0	1	1
milieu, natuur en duurzaamheid	13	12	14	13	13	14	9	11	18
welvarend	11	13	10	14	10	11	8	10	15
veiligheid	11	10	11	9	11	13	11	11	11

Tabel 6.4
(Vervolg)

	geslacht			leeftijdsgroep			opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog
landschap	8	7	9	7	10	6	7	8	8
behoud Nederlandse identiteit	6	7	5	5	6	6	5	7	5
multicultureel en divers	5	4	5	7	4	3	2	4	7
normen en waarden	3	3	3	2	3	4	3	3	3
internationale oriëntatie	2	3	2	3	2	3	1	2	4
goed openbaar bestuur	2	2	2	2	1	2	1	2	2
sport	2	2	1	4	1	1	1	2	1
christendom	1	1	1	1	1	1	1	1	1
gemiddelde antwoordlengte (in karakters)	41	39	42	38	39	41	32	39	48

Bron: SCP, DAN'18

Zoals blijkt uit tabel 6.4 zouden Nederlanders allereerst graag zien dat over 50 jaar Nederland een vrij land en een democratie is en blijft waarin men gelijke rechten heeft. Bijna twee op de vijf noemen een of meer trefwoorden in deze categorie. Drie op de tien Nederlanders noteren een of meer trefwoorden met betrekking tot de subcategorie 'vrijheid'. Hiermee wordt bedoeld op vrijheid in het algemeen en meer specifiek vrijheid van meningsuiting, geloof en geaardheid in het bijzonder. Het belang dat wordt gehecht aan vrijheid is onafhankelijk van iemands geslacht of leeftijd. In het verlengde hiervan, maar minder vaak genoemd, geeft ongeveer een op de tien Nederlanders te kennen de democratie ook over 50 jaar graag behouden te zien voor ons land. Overigens valt hierbij op dat ouderen 'democratie' wat vaker noemen dan jongeren. Deze 'civiele' kenmerken van nationale identiteit – waarbij de nadruk ligt op vrijheid en gelijke (burger)rechten – worden dus het meest genoemd als elementen die men, ook over een halve eeuw, graag behouden ziet blijven in Nederland.

Na 'vrijheid' worden kenmerken die te maken hebben met waarden, normen en mentaliteit het vaakst genoemd, zoals tolerant, ondernemend en nuchter. Vooral tolerantie wordt als waardevol gezien: een op de vijf respondenten zegt dit graag ook over een halve eeuw te behouden. Vrouwen noemen deze categorie iets vaker dan mannen.

Als derde worden sociale voorzieningen regelmatig opgeschreven door ongeveer een op de zes respondenten. Men ziet graag in het algemeen dat de verzorgingsstaat en sociale zekerheid blijven bestaan. Meer specifiek worden goed onderwijs en goede zorg als belangrijk geacht om te behouden.

Vervolgens komen een aantal aspecten van de Nederlandse cultuur en tradities voorbij. Hoewel vrouwen en jongeren deze categorie (weer) iets vaker noemen, zijn de verschillen naar opleidingsniveau geringer. De Nederlandse geschiedenis wordt genoemd, net als het

voortbestaan van Nederlandse tradities. Ook eetgewoonten – haring en stamppot bijvoorbeeld – en nationale (feest)dagen zoals 4 en 5 mei ziet men graag nog over 50 jaar behouden blijven. Specifiek wordt daarbij bijvoorbeeld het Sinterklaasfeest genoemd. Ook het behoud van de Nederlandse taal komt naar voren, net als het oranjegevoel.

Als vijfde hoopt men dat Nederland in de toekomst milieubewust is; vooral hogeropgeleiden noemen dit regelmatig. Daarbij gaat het om zaken als minder milieuvervuiling, meer groene energie, goed natuurbeheer en dierenwelzijn. Ook een schone omgeving wordt belangrijk gevonden, net als duurzaamheid. Daarnaast, maar wel enigszins in het verlengde hiervan, komt het behoud van het Nederlandse landschap als een aparte vaak genoemde categorie naar voren; 8% noemt een kenmerk van het landschap (zoals duinen, waterwerken, polders en weilanden) en ziet graag dat dit behouden blijft.

Dan blijven er nog twee (codeer)categorieën over die door minstens 10% van de Nederlanders wordt genoemd: welvaart en veiligheid. Men hoopt dat ook over 50 jaar Nederland een welvarend en veilig land is. Dat wil zeggen: er is genoeg werkgelegenheid, de economie draait goed en het is veilig op straat. Wat het eerste betreft, wordt specifiek regelmatig de hoop uitgesproken dat er in de toekomst minder armoede zal zijn en in het bijzonder dat de kloof tussen arm en rijk minder groot zal worden. Deze laatste bevinding sluit aan bij het egalitaire karakter van de Nederlandse cultuur zoals in hoofdstuk 9 wordt toegelicht.

Ten slotte is interessant dat 6% van de respondenten vermeldt vooral te hopen dat ‘de’ Nederlandse identiteit nog bestaat over 50 jaar, echter de inhoud van deze identiteit wordt vaak verder niet toegelicht. Deze categorie wordt relatief wat vaker door lageropgeleiden genoemd. Hogeropgeleiden zeggen vooral te hopen dat Nederland over 50 jaar multicultureel en divers is. Interessant is ook dat de meeste kenmerken uit de tabel overeenkomen met de positieve aspecten van Nederland die in tabel 6.2 genoemd worden. Ook valt op dat een aantal van de kenmerken waarvan men nu hoopt dat ze over 50 jaar nog herkenbaar zijn voor Nederland in een eerdere SCP-enquête uit 2004 door (relatief) veel respondenten werden genoemd als aspecten van Nederlandse identiteit die volgens hen waarschijnlijk deze eeuw zullen verdwijnen (Schnabel 2004: 68). Zo verwachtte toen 36% van de bevolking dat ‘de Nederlandse zeden en gewoonten’ deze eeuw zullen verdwijnen en zag 23% ‘Nederlandse feesten’ (bv. Sinterklaas) het einde van deze eeuw niet halen. En terwijl 89% het nu (heel) erg zou vinden als Nederland niet langer een zelfstandig land zou zijn (tabel 6.6), gaf bijna een kwart van de bevolking in 2004 aan te verwachten dat Nederland deze eeuw als zelfstandige staat zal verdwijnen.

Wat ziet men graag uit Nederland verdwijnen?

Intolerantie en discriminatie worden gezien als ongewenste kenmerken (zie tabel 1 in de bijlage bij dit hoofdstuk). Ongeveer een op de vier respondenten noemt een of meer trefwoorden die betrekking hebben op deze (codeer)categorie. Vrouwen, jongeren en hogeropgeleiden doen dit iets vaker. ‘Onveiligheid’ wordt door een op de zes genoemd als iets wat men graag uit Nederland ziet verdwijnen binnen 50 jaar, en hierbij zijn er nagenoeg geen verschillen naar geslacht en opleiding (echter als men er rekening mee houdt dat

lageropgeleiden in het algemeen minder lange antwoorden geven, noemen zij deze categorie relatief wat vaker). Ouderen maken zich hierover echter wel wat meer zorgen. Ongeveer een op de tien respondenten ziet mensen met een migratieachtergrond en de islam graag uit Nederland verdwijnen. Ouderen en lageropgeleiden zijn hierbij oververtegenwoordigd. Hogeropgeleiden daarentegen zouden vooral graag zien dat intolerantie, polarisatie en populisme in de toekomst niet meer in Nederland te vinden zijn. De afkeer van ‘bureaucratie’ daarentegen – zo’n 7% zegt dit liever kwijt dan rijk te zijn – wordt vrij algemeen gedeeld onafhankelijk van geslacht, leeftijd of opleidingsniveau. ‘Politiek gerelateerde zaken’, ongeveer even vaak opgeschreven als bureaucratie, worden daarentegen wat vaker door ouderen genoemd.

Ten slotte is opvallend dat sommigen, ook al noteert slechts 8% hier iets over, graag zouden zien dat normen en waarden zouden veranderen in de toekomst. Vooral het asociale gedrag, het vele klagen door en de bekrompenheid van Nederlanders stuit sommigen tegen de borst. Een paar procent ergert zich eraan dat Nederland zo druk en zo vol is, iets wat Nederlandse expats in het buitenland ook is gaan opvallen (zie hoofdstuk 11).

Al met al vertonen kenmerken van Nederland die men graag zou zien verdwijnen veel overeenkomsten met wat we in de COV-kwartaalberichten meermaals de ‘basisargumenten van pessimisten’ hebben genoemd als het gaat over de vraag waarom het met Nederland de verkeerde kant op gaat (Dekker et al. 2018: 9).

Een antwoord op de vraag wat ons zelfbeeld en wensbeeld is, kunnen we ook destilleren uit de ontwikkelingen die Nederlanders versterkend of juist bedreigend vinden voor Nederland. In tabel 6.5 staan achttien ontwikkelingen vermeld met bovenaan de ontwikkeling die Nederlanders als het meest ‘versterkend’ zien voor Nederland en onderaan de ontwikkeling die als het meest bedreigend wordt ervaren. In tegenstelling tot de voorgaande analyses betreft het hier geen categorieën van antwoorden op open vragen, maar gaat het om een lijst van achttien aspecten die zijn voorgelegd aan alle respondenten in de DAN-enquête. Voor elk aspect is mensen gevraagd of ze dit als versterkend of bedreigend zagen. Dat is gemeten op een vijfpuntsschaal. Voor elk aspect berekenen we de verschilscore tussen het percentage dat het betreffende aspect als ‘erg’ of ‘tamelijk’ versterkend en het percentage dat het betreffende aspect als ‘erg’ of ‘tamelijk’ bedreigend zit. Deze twee percentages tellen samen met de categorie ‘niet bedreigend en niet versterkend’ en ‘ik weet het niet’ (in de tabel opgenomen als ‘neutraal’) op tot 100 procent. Op deze manier krijgen we een overzicht van die aspecten die men het meest versterkend of bedreigend vindt. De lijst met aspecten in tabel 6.5 is geordend van minst bedreigend / meest versterkend naar meest bedreigend / minst versterkend.

In het midden treffen we overwegend ontwikkelingen aan – zoals de ontzuiling, Europese eenwording, toename van de rol van het internet, secularisering en internationalisering – waar Nederlanders met gemengde gevoelens tegenover staan. Men koos bij deze ontwikkelingen ook vaak voor de antwoordcategorie ‘neutraal’. Een ruime meerderheid daarentegen ziet de toenemende aandacht voor duurzaamheid, het stijgende opleidingsniveau, de emancipatie van vrouwen, homoseksuelen en lesbiennes, en technologische ontwikkeling als versterkend voor Nederland. Omgekeerd ziet een ruime meerderheid bureaucratie-

sering, de islam en toenemende tegenstellingen tussen groepen als een bedreiging voor Nederland. Ook immigratie, privatisering en individualisering zien Nederlanders duidelijk vaker als een bedreiging in plaats van als een versterking voor Nederland.

Tabel 6.5

Bedreigingen en versterkingen voor Nederland, bevolking van 16 jaar en ouder, 2018 (in procenten)^{a, b}

	bedreigend	versterkend	verschil	neutraal
dat er steeds meer aandacht is voor milieu en duurzaamheid	4	80	76	16
stijging van het opleidingsniveau	5	74	69	22
vrouwenemancipatie	3	71	68	26
technologische ontwikkelingen	7	69	63	24
emancipatie van homoseksuelen en lesbiennes	5	63	58	32
dat de samenleving steeds minder opgedeeld is in levensbeschouwelijke of politieke zuilen	14	33	20	53
dat de rol van internet in ons leven toeneemt	28	37	9	35
Europese eenwording	27	30	2	43
dat de invloed van de christelijke godsdienst op de Nederlandse samenleving afneemt	23	21	-3	56
dat alles steeds internationaler wordt	32	27	-5	41
verengelsing (d.w.z. gebruik van Engels i.p.v. Nederlands)	31	23	-9	46
immigratie	40	12	-28	48
dat de overheid steeds meer taken bij bedrijven neerlegt	43	14	-30	43
individualisering	46	16	-30	38
amerikanisering	48	9	-39	43
bureaucratisering	58	7	-51	35
islam	62	5	-57	33
dat tegenstellingen tussen groepen groter worden	77	5	-73	18

a De vraagstelling luidde: 'Zijn volgens u de onderstaande zaken bedreigend of versterkend voor Nederland?'

b Cijfers zijn gewogen voor steekproefkenmerken.

Bron: SCP, DAN'18

Respondenten konden, behalve de genoemde ontwikkelingen in tabel 6.5, bij deze vraag ook zelf in enkele trefwoorden ontwikkelingen noemen die bedreigend dan wel versterkend zijn voor Nederland. De wijze waarop we de trefwoorden hebben omgezet naar algemene categorieën is gelijk aan wat we eerder hebben beschreven (zie ook kader 6.1). De resultaten van de analyse zijn samengevat in figuur 1 (wat als aanvullende waardevolle en

versterkende aspecten wordt genoemd) en figuur 2 (wat als aanvullende bedreigende aspecten wordt genoemd) in de bijlage bij dit hoofdstuk. We merken op dat het aantal respondenten dat op deze (optionele) open vraag heeft geantwoord beperkt is. Daarbij valt overigens wel op dat respondenten anderhalf keer vaker bedreigingen opschrijven (21%) dan versterkingen (14%). Zoals al opgemerkt zien we doorgaans ook in ander scp-onderzoek dat respondenten langere antwoorden geven als hun naar iets negatiefs wordt gevraagd – bijvoorbeeld waarom het de verkeerde kant op gaat met Nederland – in plaats van iets positiefs (Van Houwelingen 2011).

De meestgenoemde versterkingen zijn onder andere milieubewustzijn, vrijheid, watermanagement, vrijwilligerswerk, innovatie, democratie en tolerantie, terwijl veelgenoemde bedreigingen de islam, vluchtelingen, discriminatie, criminaliteit, polarisatie, radicalisering, milieuvervuiling en individualisering zijn. Het beeld dat uit de antwoorden op de open vragen naar voren komt, correspondeert met de bevindingen zoals in eerdere tabellen in dit hoofdstuk werd gepresenteerd.

Ten slotte hebben we respondenten zeventien mogelijke toekomstige ontwikkelingen voorgelegd met de vraag hoe erg (of niet) men dit zou vinden. Tabel 6.6 geeft de resultaten weer van de antwoorden op deze gesloten vragen. Elke vraag kent een vijfpuntsschaal (waarbij 1 ‘helemaal niet erg’ betekent en 5 betekent ‘heel erg’). Bij elk van deze ontwikkelingen vond een (aanzienlijk) groter deel het ‘(heel) erg’ in plaats van ‘(helemaal) niet erg’. Helemaal bovenaan staan ontwikkelingen die de vrijheid van meningsuiting, de soevereiniteit van Nederland of de democratie bedreigen. Een ruime meerderheid van ongeveer 90% zou dit (heel) erg vinden. Net als uit de eerdere analyses naar voren kwam, blijkt ook hier dat Nederlanders in ruime meerderheid wensen dat Nederland een zelfstandig democratisch land blijft met een gewaarborgde vrijheid van meningsuiting. Vermindering van tolerantie en kennis van de Nederlandse geschiedenis zouden bijna vier op de vijf Nederlanders – ook een ruime meerderheid dus – (heel) erg vinden. Dit belang van de Nederlandse geschiedenis is interessant gelet op de bevinding uit hoofdstuk 5 dat juist de historische items een hoog percentage ontbrekende waarnemingen had: respondenten antwoorden relatief veel ‘ik weet het niet’ of ‘ik ken het niet’ bij aspecten die met de Nederlandse geschiedenis te maken hebben. Onbekend lijkt hier dus juist bemind te maken. Meer in het algemeen concluderen we dat waarden zoals democratie en vrijheid diep verankerd zijn in de Nederlandse samenleving en uitdrukken wie Nederlanders (willen) zijn.

Meer institutioneel bekeken worden overnames van Nederlandse bedrijven door buitenlandse bedrijven en ook het niet langer organiseren van een nationale herdenking of het niet langer waarde hechten aan Nederlandse tradities door ongeveer zeven op de tien Nederlanders betreurd. Privatisering van het onderwijs en teruggang van het vrijwilligersleven in Nederland zijn ontwikkelingen die door ongeveer twee derde van alle Nederlanders (heel) erg zouden worden gevonden, net zoals (bijna) twee op de drie Nederlanders hun paspoort niet graag zouden opgeven of zien dat de eigen (klein)kinderen geen Nederlands meer zouden spreken of een hoofddoekje zouden dragen.

Nog steeds ‘erg’, maar wel aanzienlijk minder erg, zou het zijn als Nederlandse sporters de komende twintig jaar niet zouden meedoen aan de Olympische Spelen. Hoewel Nederland

een van de meest gesecculariseerde landen in West-Europa is (Pew 2018), zou toch ongeveer de helft van de Nederlanders het erg vinden als eventuele (klein)kinderen geen christelijke feesten meer zouden vieren of als er geen kerken meer in Nederland zouden zijn (en een op de drie respondenten zou zelfs graag zien dat de Nederlandse overheid garandeert dat er in elke plaats een kerkgebouw blijft staan (Dekker et al. 2016: 51)). De christelijke cultuur en tradities lijken dus dieper in Nederlandse identiteit verankerd te zijn dan het geloof in de christelijke leerstellingen; een fenomeen dat we in een eerder rapport hebben beschreven en geduid als ‘cultuurchristendom’ (De Hart en Van Houwelingen 2018). Ten slotte zou bijna de helft van de respondenten het erg vinden als Nederland geen Koninklijk Huis meer zou hebben; deze groep is ongeveer twee keer zo groot als de groep die het niet erg zou vinden. Daarmee is het Koninklijk Huis weliswaar duidelijk een onderdeel van wie we als Nederlanders (willen) zijn, maar lijkt wat dat betreft tegelijkertijd ook aanzienlijk minder belangrijk dan bijvoorbeeld vrijheid van meningsuiting, democratie en de Nederlandse soevereiniteit.

Tabel 6.6

Antwoorden op de vraag: ‘Hoe erg zou u het vinden...’, bevolking van 16 jaar en ouder, 2018 (in procenten)^a

	(helemaal) niet erg	(heel) erg	verschil	neutraal
als uw (eventuele) kleinkinderen geen vrijheid van meningsuiting meer zouden kennen	1	96	-95	3
als Nederland niet langer een zelfstandig land zou zijn	2	89	-87	9
als Nederland geen democratie meer zou hebben	2	88	-87	10
als uw (eventuele) kleinkinderen intolerant zouden zijn tegen ideeën van minderheden	4	78	-74	19
als uw (eventuele) kleinkinderen geen kennis zouden hebben van de Nederlandse geschiedenis	5	78	-73	17
als er geen nationale herdenkingen meer zouden zijn	7	74	-67	19
als uw (eventuele) kleinkinderen geen waarde zouden hechten aan Nederlandse tradities	7	71	-64	22
als het bedrijfsleven in plaats van de overheid verantwoordelijk wordt voor het onderwijs in Nederland	6	68	-62	26
als er steeds meer overnames zouden zijn van Nederlandse bedrijven door bedrijven uit het buitenland	7	69	-62	24
als het verenigingsleven in Nederland sterk zou teruglopen	7	64	-58	29
als uw (eventuele) kleindochters een hoofddoekje zouden dragen in Nederland	13	65	-52	22
als uw (eventuele) kleinkinderen geen Nederlands meer zouden spreken	15	66	-50	19
als u uw Nederlands paspoort op zou moeten geven als u in het buitenland gaat wonen	19	62	-43	19

Tabel 6.6

(Vervolg)

	(helemaal) niet erg	(heel) erg	verschil	neutraal
als Nederlandse sporters de komende twintig jaar niet mee zouden doen aan de Olympische Spelen	17	55	-38	28
als uw (eventuele) kleinkinderen geen christelijke feesten zouden vieren, zoals Kerstmis en Pasen	21	52	-31	27
als Nederland geen Koninklijk Huis meer zou hebben	24	46	-22	30
als de kerken uit Nederland zouden verdwijnen	29	43	-14	28

a Cijfers zijn gewogen voor steekproefkenmerken.

Bron: SCP, DAN'18

Als we de percentages uitsplitsen naar geslacht, leeftijd en opleiding (resultaten niet getoond in tabel), valt op dat vrouwen zich over alle geschetste potentiële ontwikkelingen meer zorgen maken dan mannen, al zijn de verschillen klein. De verschillen naar leeftijd zijn groter. Ouderen maken zich over alle genoemde ontwikkelingen in tabel 6.6 (aanzienlijk) meer zorgen dan jongeren. Deze verschillen bedragen al snel meer dan 10 procentpunten en soms zelfs meer dan 20 of 30 procentpunten. Als er bijvoorbeeld steeds meer Nederlandse bedrijven worden overgenomen door bedrijven uit het buitenland, maakt iets meer dan de helft van de jongeren zich hier (veel) zorgen over, tegenover 83% van de 65-plussers. Naar opleidingsniveau uitgesplitst is het beeld gemêleerder. Laag- en middelbaar opgeleiden verschillen hierbij doorgaans maar weinig van elkaar, maar wel van de hogeropgeleiden. Het verdwijnen van tradities, kerken, Nederlandse bedrijven die worden overgenomen door buitenlandse bedrijven, kleinkinderen die geen Nederlands meer spreken of een hoofddoekje dragen, zijn ontwikkelingen die lager- en middelbaar opgeleiden relatief meer zorgen baren dan hogeropgeleiden. De laatste groep daarentegen zou het erger vinden als eventuele kleinkinderen intolerant zouden zijn tegen ideeën van minderheden, het onderwijs wordt geprivatiseerd of als ze hun paspoort zouden moeten opgeven zodra ze in het buitenland gaan wonen.

6.7 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar wensbeelden, zelfbeelden en gepercipieerde bedreigingen die Nederlanders hebben als je hun vraagt naar nationale identiteit en identificatie met Nederland. Kort samengevat kunnen we concluderen dat vrijheden (en vooral de vrijheid van meningsuiting), democratie, soevereiniteit en tolerantie als (erg) belangrijk worden gezien voor een (toekomstige) identiteit van de Nederlandse samenleving. Een ruime meerderheid zou het (heel) erg vinden als dit in de toekomst minder zou worden of zelfs zou verdwijnen. De lijst met aspecten waar mensen minder affiniteit mee hebben en als bedreigend zien, vertoont veel overlap met het 'klachtenlijstje' uit het COB: polarisering, islamisering en bureaucratisering. Andere negatieve kenmerken van Nederland zijn de poli-

tiek, (omgang met) mensen met een migratieachtergrond, klagen en asociaal gedrag. Klagen is een goed voorbeeld van iets wat weliswaar als kenmerkend voor Nederlanders wordt gezien, maar waar Nederlanders zich minder mee verbonden voelen. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld coffeeshops, achterkamertjespolitiek en bureaucratie. Andere positieve kenmerken, naast de zojuist al genoemde vrijheden, democratie en tolerantie, zijn de (goede) sociale voorzieningen, welvaart en het landschap (zie ook hoofdstuk 13). Ten slotte, alhoewel niet per se typerend, zouden Nederlanders graag wat (zelf)beheerster, bescheiden en eleganter zijn; een wensbeeld waarin Nederlanders zich overigens zeer waarschijnlijk niet onderscheiden van veel inwoners van andere landen.

Dit hoofdstuk vult hoofdstuk 5 aan door in te gaan op wensbeelden, zelfbeelden en gepercipeerde bedreigingen. In hoofdstuk 7 keren we terug naar de vraag wat Nederlanders typerend vinden en wat ze zelf belangrijk vinden voor hun binding met Nederland.

We onderzoeken in welke mate er verschillen bestaan tussen sociaal-demografische groepen.

Noten

- 1 We danken Anniek Schlette en Djurre Das voor hun waardevolle bijdragen aan dit hoofdstuk waaronder het coderen en analyseren van de open antwoorden.
- 2 Dit betreft de pilotvragenlijst afgenomen in fase 6 van de ontwikkeling en analyse van de DAN-enquête (zie de onderzoeksverantwoording in hoofdstuk 18). Uiteindelijk hebben we – zoals toegelicht in hoofdstuk 18 – in de definitieve vragenlijst (fase 7) gekozen voor andere antwoordschalen bij de vragen naar hoe ‘typerend’ en ‘verbonden’ men zich voelt met 185 aspecten van Nederland (de redenen voor deze keuze staan in hoofdstuk 18). Dit maakt een *rechtstreekse* vergelijking van de verschillen tussen het *niveau* van typerend en verbonden lastiger (de antwoordschalen zijn immers niet exact hetzelfde), vandaar dat we bij uitzondering alleen in deze paragraaf de resultaten van de pilotvragenlijst rapporteren in plaats van de uiteindelijke DAN-enquête.

Literatuur

- Dekker, P., L. de Blok en J. de Hart (2016). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven kwartaalbericht 2016*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Echtelt en P. van Houwelingen (2018). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven kwartaalbericht 2018*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de, en P. van Houwelingen (2018). *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houwelingen, P. van (2011). Bezorgde en boze burgers. In: P. Dekker, J. den Ridder en J. Ross (red.), *Stemming onbestemd* (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pew (2018). *Being Christian in Western Europe*. Washington: Pew Research Center.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2017). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2017*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2004). Het zestiende sociaal en cultureel rapport kijkt zestien jaar vooruit. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 45-90). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.